

EGEDI BARBARA

Az első névelő nyomában

The paper attempts to answer the long-debated question whether any of the definite determiners that appear in the Early Old Hungarian text records can be analyzed as grammaticalized articles, rather than demonstratives. Some of the earlier views are challenged and new methods are also used in approaching the problem in a systematic way, whereas the limits of the investigation are also admitted. After defining the functions of the definite article and the different strategies by which referents are identified in natural languages, the use of the definite article is presented in the first half of the Late Old Hungarian period. The following part of the paper examines how the model proposed for the first codices can be applied to the earliest sources. The main claim of this study is that the data do not contradict the grammar that has been established for Late Old Hungarian, and accordingly, at least three of the attested determiners in the Early Old Hungarian records can be considered to function as an article.

Keywords: definiteness, definite article, demonstrative, determiners, Old Hungarian, reference

1. Bevezetés

Jelen tanulmány egy olyan átfogó kutatás részét képezi, amely a korai névelőhasználatot és a névelő terjedésének szabályait célozza meg a magyar nyelv története során.¹ A kutatás célkitűzései között szerepel egyrészt a nyelvtörténeti szakirodalom átfogó és kimerítő feldolgozása, másrészt korábbi eredményeim további, korpuszalapú vizsgálatokra támaszkodó kiegészítése, majd elméleti következtetéseim újragondolása, ártértékelése.

A kutatás során világossá vált, hogy habár a legkorábbi, korai ómagyar korból származó adatok értelmezése sok szempontból problematikus, a rendelkezésünkre álló információk megfelelő rendszerezése az összkép szempontjából elengedhetetlen. Szükségesnek éreztem tehát, hogy egy külön tanulmányt szenteljek a korai ómagyar kor névelőhasználatának és kísérletet tegyek az alábbi kérdések megválaszolására: van-e határozott névelő a korai ómagyar korban? Milyen módszerekkel juthatunk közelebb a kérdés megválaszolásához? Megválaszolható-e egyáltalán ez a kérdés a rendelkezésünkre álló módszerekkel és forrásokkal.

¹ A tanulmány előadás formájában elhangzott a szegedi „Nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI” című konferencián 2016. április 28-án. Az írásos változat az OTKA PD 112828 támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni névtelen lektoraimnak javításait, és megfontolásra javasolt hozzászólásaikat.

A következő pontban a névelő alapvető funkcióját ismertetem általános nyelvészeti, illetve tipológiai szempontból, még hozzá a referenciális azonosítás stratégiai felől megközelítve. A 3. részben az ómagyar kor névelőhasználatával foglalkozom, különös tekintettel a kései ómagyar kor első felére, a korábbi kutatásaimban eredményeképpen erre a korszakra felállított nyelvtani rendszer működésére. Végül a negyedik pontban részletesen megvizsgálom, mennyiben alkalmazható ez a modell a legkorábbi adatokra, a korai ómagyar kor névelőgyanús eseteinek kezelésére. A tanulmány legfontosabb állítása, hogy az adatok tükrében nincs okunk feltételezni, hogy a korai ómagyar kor névelőhasználatára jelentős eltérést mutatott volna a kései ómagyar kor első felének nyelvtanától, ennek értelmében a Halotti beszéd négy *oʒ* determinánsa közül három határozott névelőnek tekinthető.

2. A határozott névelő funkciója

Mindenekelőtt tisztázandó, mit is keresünk, amikor a magyar nyelvemlékek első névelőit keressük, mely determinánsok nyerhetik el ezt a kategóriacímüket mondatbeli viselkedésük alapján. Ennek érdekében természetesen a névelő alapvető funkciójáról kell néhány szót ejteni, még hozzá általános nyelvészeti, tipológiai szempontból.

A névelő a határozottság tipikus, grammatikalizált kódolója, a határozottság pedig egy szemantikai-pragmatikai jelenség, a referenciális azonosíthatóság nyelvtani kódolása. A beszélő azt jelzi a határozottsággal (alábbi példáinkban a határozott névelővel), hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része (LYONS 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet. Áttekintően pl. ABBOTT 2004. A magyarral kapcsolatban ugyanerről bővebben EGEDI 2014). Az alábbi mondatpárban például a névelő elmaradása, illetve megjelenése lényeges különbséget kódol: míg az (1) alatti mondatban a beszélő nem feltételezi, hogy a hallgató egyértelműen azonosítani tudja/akarja a szóban forgó könyvet, addig a (2) alatti mondat olyan beszédkörnyezetben fordulhat csak elő, ahol a hallgató számára – vagy a beszélő számára – nem jelent problémát ez az azonosítás.

(1) *Miss Marple **könyvet** olvas.* → nem-referáló főnévi kifejezés

(2) *Miss Marple a **könyvet** olvassa.* → azonosítható referencia

A határozottságot természetesen nemcsak a névelő jelölheti, hiszen számos nyelv nem is rendelkezik határozott névelővel. Más nyelvi eszközök is alkalmazhatók ugyanennek a funkciónak a betöltésére, ahogy erre a későbbiekben még visszatérünk. A referenciális azonosításnak eleve több forrása van bármely nyelven belül, mégpedig az adott diskurzus függvényében. Az alábbi táblázat ezeket a módokat foglalja össze, magyar nyelvű példákkal megvilágítva, milyen

körülmények, paraméterek mentén azonosíthatjuk egy főnévi kifejezés referenciáját, vagyis mi alapján tekintjük őket határozottnak.²

1. táblázat: A referenciális azonosítás módjai

anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. Nincs itthon semmi, menjünk le <i>a kávézóba</i> , és nézzük meg, mit adnak enni!”
asszociatív-anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. <i>A briós</i> egyszerűen isteni!” / „ <i>A tulaj</i> három évig Japánban élt.”
tágabb szituációs használat (inherens egyediség)	„Szépen süt <i>a nap</i> .” „ <i>Az olasz konyhát</i> sosem fogom megenni.”
szituációs használat (szituációs egyediség)	„Rengeteg új kávézó nyílt <i>a városban</i> .” „Mennyibe kerül <i>a briós</i> ?”

Anaforikus az azonosítás, ha a referenst korábban említettük az adott beszédhelyzetben vagy szöveggörnyezetben. Ettől némileg eltér az asszociatív-anafora, ebben az esetben ugyanis a referenst konkrétan nem említettük meg, de jelenlétére vagy létezésére a már említett és ezáltal bevezetett referenseken keresztül asszociálunk. Szituációs használatról vagy szituációs egyediségről beszélhetünk abban az esetben, ha abban a konkrét szituációban, amelyben a mondat elhangzik, a referens világosan azonosítható és egyedi (Például a *Rengeteg új kávézó nyílt a városban* mondatban a *város* egyértelműen azonosítható akkor is, ha a beszédelőzményben nem szerepelt, de arról a városról van szó, amiben épp tartózkodunk.) A tágabb szituációs használat pedig ennek a lehetséges legtágabb értelmezése, hiszen vannak olyan főnevek, amelyeknek inherensen egyedi a referenciája, mivel a világról való tudásunk alapján a beszédhelyzettől függetlenül is léteznek és tipikusan egy van belőlük.³

Az inherens egyediség és szituációs egyediség közös tulajdonsága tehát, hogy *n y e l v e n k í v ü l i a z o n o s í t á s t* végeznek. Csupán az különbözteti meg őket, hogy míg az inherensen egyedi entitások beszédhelyzettől függetlenül azonosíthatók (*nap*, *olasz konyha* a fenti példákban), addig a szituációsan egyedi

² A táblázat LYONS (1999) és HIMMELMANN (2001) modelljének felhasználásával készült, akik pedig HAWKINS (1978) az angol névelőhasználatra felállított taxonómiájára építettek. Egészen más megközelítésen alapszik, de igen hasonló modellt vázol GIVÓN (2001: 459–465) tanulmánya is, amely ún. mentális struktúrákat különít el a referensek lehorgonyzására.

³ Megjegyzendő, hogy egy adott határozott kifejezés azonosításának egyszerre több forrása is lehet, attól függően, hogy a megnyilatkozás milyen kontextusban hangzik el.

entitások azonosítása csak az adott szituációban egyértelmű, vagyis ahhoz s a beszédshituációhoz kötött, amelyben elhangzanak ezek a megnyilatkozások.

Az asszociatív-anafora esetében is szükség van a világról való tudásunkra (az asszociáció ugyanis ebből táplálkozik), itt azonban a megnyilatkozást közvetlenül megelőző diskurzus vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, amely az azonosításhoz szükséges. Az asszociatív-anaforát és az inherens egyediséget tehát az rokonítja, hogy a szóban forgó referens nem szerepelt korábban a diskurzusban, és nincs is jelen közvetlenül a szituációban, a v i l á g r ó l v a l ó t u d á s u n k segít az azonosításában. Fontos megfigyelés, hogy ez utóbbi két stratégia esetében nem használható mutató névmási módosító, mivel az a közvetlen azonosíthatóságot kódolja (HIMMELMANN 1997: 34–108, 1998: 322, 2001: 833–834).

Ahogy a fenti táblázat példamondatai is illusztrálják, a mai magyarban minden felsorolt esetben határozott névelőt használunk. Az ómagyar nyelvtani rendszer azonban eltérő képet mutat. A sokkal alacsonyabb arányú névelőhasználat, és a korai adatok értelmezése körüli bizonytalanságok többeket arra engedtek következtetni, hogy a korai ómagyar kor *az* determinánsa még nem tekinthető határozott névelőnek. Ebben a régóta fennálló vitás kérdésben a fenti környezetek és stratégiák módszeres vizsgálata azonban újabb eredményekkel szolgálhat. Biztonsággal állítható például, hogy a kései ómagyar kor elejétől fogva bőven akad példa az *az* morféma megjelenésére asszociatív-anaforikus környezetben (l. az alábbi példát (3) a Jókai-kódexből).

(3) *Janus nevw parazt: ky zantuala ew mezeyben... elmene
a mezewre hollott az ewkrewkewt hattauala* (JókK 97–98)

A fenti, Jókai-kódexből származó példában több határozott főnévi kifejezés is szerepel, de jelenleg *az ewkrewkewt* kifejezés élén álló névelő használatát érdemes megfigyelni. Szemben az ugyanabban a tagmondatban megjelenő *az mezew* kifejezéssel, az *ökrök* mellett megjelenő határozott névelő nem egyszerű anaforát jelöl, hiszen ökrökről korábban nem esett szó a szövegben. A *paraszt*, a *szántás* és a *mező* említése vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, melynek segítségével az *ökrök* referenciája is elérhető lesz a hallgató (ez esetben az olvasó) számára, ezért a beszélő (ez esetben a szöveg fogalmazója) határozott determinánssal jelöli ezt az azonosíthatóságot. A determináns asszociatív-anaforikus környezetben való előfordulása pedig kizárja a mutató névmási funkciót, így az ilyen környezetben megjelenő determinánsok már biztosan határozott névelőnek tekinthetők.⁴

⁴ Az asszociatív-anaforikus környezet tulajdonságairól és összefüggéseiről a névelőhasználatnál, l. HIMMELMANN 1997, 2001, további példákért l. még EGEDI 2013: 372.

3. Az ómagyar névelőről

3.1. Előzmények a nyelvtörténeti szakirodalomban

A korai ómagyar kor névelőhasználatának vizsgálatát egy igen egyszerű tény nehezíti: a forrásanyag rendkívül kicsi, és ennek megfelelően a determinánsok funkcionális vizsgálata erősen korlátozott. Fontos mihamarabb leszögezni, hogy a forrásanyag csak az a része vehető figyelembe, amelyben a névelőhasználat egyáltalán értelmezhető. Mint fentebb rámutattunk, a névelőhasználat a referencialitás kódolásával áll összefüggésben, így ez a grammatikai kategória csak megfelelő hosszúságú, összefüggő szövegek alapján vizsgálható. Nem véletlen tehát, hogy korábbi munkáimban kizárólag a kései ómagyar kor megfelelő adataival foglalkoztam. E fent nevezett módszertani probléma ellenére már sokan, sokféle szempontból tárgyalták az Árpád-kori kis szövegemlékek „névelőgyanús” eseteit.

A magyar névelő kialakulásával kapcsolatban két lényeges pontban egyetértés mutatkozik a szakirodalomban: i) a határozott névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki a magyar nyelvben; ii) a határozott névelő forrása a kijelölő jelzőként álló mutató névmás (vö. BENKŐ 1980: 257, SIMONYI 1914: 68–69, KLEMM 1928–1940: 317, IMRE 1953: 348–349, BALÁZS 1955: 205, I. GALLASY 1991: 461, D. MÁTAI 2003: 419–420). Nincs azonban egyetértés a kialakulás *i d e j v e l* kapcsolatban. Ez utóbbi kérdés természetesen szoros összefüggésben áll egy másik kérdéssel, miszerint mennyiben tekinthetők az Árpád-kori kis szövegemlékek névelőnek látszó előfordulásai ténylegesen névelőnek. Nyilvánvaló, hogy csak ennek a kérdésnek a tisztázása adhat választ a kialakulás idejére vonatkozólag, hiszen ennek függvénye, hogy a névelő megjelenését a kései ómagyar kor első felére, a korai ómagyar korra, vagy akár még korábbra tegyük.

A névelő kialakulásával kapcsolatban a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára úgy fogalmaz, hogy „e folyamat... kb. a 14. század végére fejeződött be” (TESz 1: 204). Nem világos azonban, hogy pontosan mi „fejeződött be” ezen a ponton? A 14. század végi szinkrón rendszert tekintve a határozott névelő disztribúciója jelentősen különbözik a maitól, továbbá a névelőhasználat folyamatosan változik a rákövetkező nyelvtörténeti korokban is. Az sem világos, mitől tekinthetők a 14. századi névelők kialakultabbnak, mint a korábbi példányok? Vagyis a névelőség határa a TESz-ben egy olyan implicit névelődefinícióra támaszkodik, amivel ezen a ponton nem érthetnek egyet.

Jelen tanulmány arra az alapelvre épít, hogy a névelő grammatikalizációja során a mutató névmási módosító funkcionálisan kettéhasad: a névmási módosító ugyan megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is, de olyan új környezetekben is megjelenik, amelyekben az eredeti kategória nem fordulhatott volna elő.

3.2. A kései ómagyar kor első felének névelőhasználata

Korábbi vizsgálataim, amelyek kézi adatgyűjtésre és automatikus korpuszvizsgálatra támaszkodtak (EGEDI 2011, 2013, 2014), arra engednek következtetni, hogy a kései ómagyar kor első felében, vagyis az első kódexekben, egy grammatikai értelemben teljesen kialakult határozott névelő mutatható ki, melynek használata kötelező és szabályokkal jól leírható. Ez az ómagyar névelő tehát a határozottság mondattani kódolását végzi, de sok szempontból különbözik a mai magyar névelőtől. Használatának feltételeit azonban nem a későbbi nyelvzakszok, vagy akár a mai rendszer viszonylatában érdemes kiértékelni, hanem az adott szinkrón rendszeren belül. Így tekintve az ómagyar névelő természete nem kevésbé „névelőszerű”, mint a későbbi korokban használt változatai, csupán arról van szó, hogy a határozottság nyelvtani kódolása illetve a kódolásra használt eszközök használati aránya folyamatosan változik a magyar nyelv története során.

3.2.1. Szabályos névelőnélküliség

A kései ómagyar kor első felében a határozott névelő használati köre tehát szűkebb a mai névelőhöz képest, de hiánya következetesnek tekinthető, és így szabályosan leírható. (Minderről bővebben l. EGEDI 2014: 102–112.) A határozott névelő nem jelenik meg az alábbi, határozott leírást tartalmazó főnévi kifejezésekben. (Az idézett ómagyar példák mellett mai magyar megfelelőik a névelő megjelenését szemléltetik ugyanezen környezetekben.)

a) Inherens egyediség esetén, vagyis amikor a főnévi kifejezések referenciája eleve egyedi, így a beszédhelyzettől/szöveggörnyezettől függetlenül is jól azonosítható:

ÓMAGYAR

(4) *A nap-ot ke· es az időt
fēnki nē tugga*

fem Ø mē-n^c angal-i

fem Ø fiu hanēčac Ø at'a

(MünchK 30rb)

MAI MAGYAR

(5) *Azt a napot viszont, vagy azt az
órát senki nem tudja:*

sem az ég angyalai,

sem a Fiú, hanem csak az Atya.

b) Generikus olvasatú főnévi kifejezések mellett, amelyek individuumok helyett egész fajtára referálnak, ebben az esetben ugyanis a fajtának egy tagját képviseli a főnév jelölete.

ÓMAGYAR

(6) *Eleg Ø taneituānnac hog*

legen mikent o mēstere,

MAI MAGYAR

(7) *Elég a tanítványnak, hogy*

olyanná legyen, mint a mestere,

<i>es θ zolganac hog legen</i>	<i>és a szolganak</i>
<i>mikent q vra.</i>	<i>mint az ura</i>
(MünchK 16va)	

c) Mutató névmási módosító jelenlétében, mivel a mutató névmás azt jelzi, hogy a főnévi kifejezés referenciája az adott beszédhelyzetben/szöveggörnyezetben k ö z v e t l e n ü l elérhető (például látható), vagy a megelőző beszédhelyzetből/szöveggörnyezetből már ismert:

ÓMAGYAR**MAI MAGYAR**(8) *ez kenerekre*(9) *ezekre a kenyerekre*

(JókK 76)

d) Birtokos szerkezet alaptagja előtt, ilyenkor ugyanis a birtokost tartalmazó kifejezésekben a birtokszó referenciája a birtokos referenciájával való kapcsolatán keresztül azonosítható:

ÓMAGYAR**MAI MAGYAR**(10) *èn kenèrimèt*(11) *az èn kenyereimet*

(BécsiK 182)

(12) *az èlètn^e kenèrè*(13) *az èletnek a kenyere*

(MünchK 91ra)

A listázott esetekben az tehát a közös vonás, hogy csak akkor kell névelővel jelölni a határozottságot, ha a fenti szemantikai, vagy formai feltételek egyike sem teljesül.

Mindezen megfigyeléseket érdemes kiértékelni a 2. pont 1. táblázatában ismertetett stratégiák vonatkozásában is. A névelő ugyanis nem használatos inherensen egyedi és generikus főnévi kifejezésekkel, ami azt jelenti, hogy a tágabb szituációs használatot nem kódolja. Ezeknek a főnévi kifejezéseknek az azonosítása a főnevek egyedi lexikális-szemantikai tulajdonságaikból is következik (vö. LÖBNER 2001: inherensen egyedi nevek osztálya, mint a négy fogalmi alaptípus egyike). Nem használatos a névelő akkor sem, ha más szintaktikai eszköz már jelen van az azonosítás kódolására: a mutató névmási módosító például a direkt anaforát és a szituációs egyediséget is kódolhatja, míg a birtokos kifejezés egyértelműen az asszociatív anafora értelmezést segíti elő. Olyan asszociatív-anafora esetében azonban, ahol nincs birtokos kifejezés a főnév közvetlen környezetében, a névelő kötelezően megjelenik (vö. (3) példa).

Általánosításként megfogalmazhatjuk, hogy a pragmatikai egyediséget/határozottságot kellett látható formai elemmel jelölni, még hozzá határozott névelővel, amennyiben más formai eszköz (mutató névmási módosító, vagy birtokos kifejezés) ugyanezt a funkciót már nem végezte el. Fontos megjegyezni, hogy a

font nevezett környezeteket már a korábbi szerzők is észrevették és listázták (IMRE 1953, I. GALLASY 1991: 472–473, BENKŐ 1980: 261), de nem tárgyalták egységes keretben, és nem törekedtek hasonló általánosítások megfogalmazására. A magyar nyelv történeti nyelvtanában például az alábbiakat olvashatjuk: „Névelő(-előzmény) nélküli névszóinknak legkorábbi szövegemlékeinkben jellemző csoportja az, melyeket határozottként, azonosíthatóként, ismertként említ a szöveg: minden bizonnyal éppen ezért nincs előttük névelő, mert nélkülük is határozott értelműek, s a meghatározottság ismételt jelzésére, névelővel való prezentálásra nincs szükség. Ilyenek egyrészt a tulajdonnevek, az annak tekintett, az unikumokat jelölő és tulajdonnévszerű szavak, másrészt bizonyos grammatikai eszközök és szerkezetek” (I. GALLASY 1991: 472) E fontos megfigyelés értelmében viszont nem világos, hogy miért szükséges névelő-előzménynek, illetve átmeneti kategóriának tekinteni azt a névelőt, amely látszólag igen szisztematikus módon tölti be meghatározott funkcióját.

A fenti bizonytalanságok kialakulásához – szerintem – nagymértékben hozzájárult BALÁZS JÁNOS sokat idézett, noha meglehetősen problematikus, 1955-ös tanulmánya, amely hosszan érvel amellett, hogy a Jókai-kódex névelőinek anaforikus használata (BALÁZSNál „közvetlen visszamutatás”) a névmási természet mellett szólnak. Holott a grammatikalizálódott határozott névelő egyik alapvető funkciója, mind a magyarban, mind más, névelővel rendelkező nyelvekben, éppen az anaforikus azonosítás (vö. 1. táblázat). BALÁZS JÁNOS tulajdonképpen érzékeli, és külön csoportosítja az asszociatív-anaforikus használatokat is, egyrészt a közvetlen visszamutatás című rész 4. pontjában (1955: 215), másrészt a közvetett visszamutatás címszó alatt (1955: 216)). Nem világos azonban, hogy milyen megfontolás húzódik e két utóbbi osztály megkülönböztetése mögött. Nem ismeri fel BALÁZS a mutató névmási tartalom szemantikai/pragmatikai összeférhetetlenségét sem ezekkel az asszociatív-anaforikus környezetekkel. Megközelítésének gyengéje, hogy kizárólag a determináns megjelenésének környezeteit vizsgálja, ebből von le következtetéseket a névelő kialakulására vonatkozólag, miközben nem veszi figyelembe a névelővel (még) nem rendelkező határozott főnévi kifejezések eloszlását.

3.2.2. A határozott névelő terjedése az ómagyar korban

Az utóbbi évek kutatásai számadatokkal is megerősítették, hogy a határozott névelő használati köre egyértelműen bővül már az ómagyar korszakon belül is (EGEDI – SIMON 2012), ezt az aránybeli növekedést illusztrálja a 2. táblázat.

2. táblázat: Az *a/az* morféma aránya öt ómagyar kódexben

Kézirat		tokenszám	<i>a/az</i>	%
JókK	1370 u./1448k.	22733	573	2,52
BécsiK	1416 u./1450k.	54423	2233	4,10

GuaryK	1495 előtt	21714	1390	6,40
Könyvecse	1521	8745	623	7,12
KazK	1526-1541	20027	1437	7,17

Megállapítható továbbá az is, hogy a terjedés nem volt egyenletes az összes lehetséges használati kontextusban. A terjedés eltérő mértékének magyarázatától azonban a különböző környezetekben itt most eltekintünk (l. pl. EGEDI 2014: 113–115, újabb értelmezéssel: EGEDI 2015), mivel jelen tanulmány tárgyát a korai ómagyar kor névelőhasználatának feltérképezése képezi, vagyis a Jókai-kódexet megelőző korszak áll a vizsgálat középpontjában.

4. A modell alkalmazása a korai ómagyar korra

A korábbi eredmények és a szakirodalom áttekintése után tehát elérkeztünk a tanulmány központi kérdésének megfogalmazásához: vajon alkalmazható-e a korai ómagyar kor szöveganyagára az a pragmatikai határozottságot kódoló modell, amelyet a kései ómagyar kor első kódexeinek névelőhasználatára állítottunk fel? Segít-e megválaszolni a kérdést, hogy mióta van névelő a magyar nyelvben? Azonosíthatók-e egyáltalán az írott források első névelői, más szóval van-e határozott névelő az Árpád-kori kis szövegemlékekben?

4.1. Az Árpád-kori kis szövegemlékek

Az Árpád-kori kis szövegemlékekkel kapcsolatban fontos megállapítani, hogy a megvizsgálható szöveganyag rendkívül kicsi. A ma ismert négy szövegemlék szószámát összeadva (866 szó) csupán töredékét kapjuk az első kódexben található szöveganyag méretének, a Jókai-kódex ugyanis 22.733 szóból áll. Ezek a források semmilyen tekintetben nem alkotnak egységes korpuszt, még olyan tekintetben sem csoportosíthatók, mint egyes kódexek, továbbá némelyikük datálása is problematikus.⁵ Ezen felül komoly nehézséget okoz a szövegek rövidege, vagy éppen tartalmukból fakadóan a felépítése (itt elsősorban a Gyulafehérvári sorokra érdemes gondolni). Mindez nyilvánvalóan nem kedvez az összetett mondattani és jelentéstani vizsgálatok elvégzésének. Töredékes, vagy koherens szövegnek nem tekinthető adatsorban ugyanis a fent bemutatott modell aligha tesztelhető.

⁵ Az Árpád-kori kis szövegemlékek datálása korántsem egységes a szakirodalomban (ez alól csak a Halotti beszéd és könyörgés kivétel). A probléma áttekintése nem feladata e tanulmánynak, minthogy az itt tárgyalt kérdést érdemben nem befolyásolja. Egy általánosan elfogadott összefoglalásért, l. BENKŐ 1980: 25–26, míg a szövegemlékek egy újabb sorrendezéséhez vö. pl. HOLLER 2013. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a három bizonytalanul keltezhető szövegemlék valószínűleg a 13. század folyamán keletkezett.

A konkrét szövegelemek jellemzőit felidézve azonnal egyértelművé válik, hogy szövegszinten a Halotti beszéd és könyörgés a legalkalmasabb a referenciális azonosítás módjainak vizsgálatára. A Gyulafehérvári sorokat tulajdonképpen tizenöt (három csoportba rendezett) egymás alá írt főnévi kifejezés alkotja, amelyek nincsenek mondatba ágyazva, így szövegről nyelvészeti értelemben nem is beszélhetünk. Ettől eltérő, de mégis hasonló eredményre vezető problémát okoz az Ómagyar Mária-siralom műfaja, a verses megszerkesztés eszközei ugyanis befolyásolhatják a nem kötelező elemek elhagyását, illetve bizonyos stiláris jegyek akár a grammatikalitás rovására is érvényesülhetnek. Végül pedig olyan problémákkal is szembesülnünk kell, amelyek nem a szövegelem belső tulajdonságaiból fakadnak: a Königsbergi töredék, de legfőképpen annak szalagjai olyan töredékes állapotban maradtak fenn, hogy a mondattöredékek nehezen értelmezhető összefüggései gyakorlatilag lehetetlenné teszik a 2. és 3. részben bemutatott referenciális azonosító stratégiák vizsgálatát.

Rátérve az adatok számszerűsítésére, a korai ómagyar korban az *oʒ* determinánsnak összesen hat előfordulása azonosítható az Árpád-kori kis szövegelemek közül háromban.

3. táblázat: Az *oʒ* (> *az*) morféma aránya az Árpád-kori kis szövegelemekben

Kézirat	tokenszám	<i>oʒ</i>	%
Halotti beszéd és könyörgés	281	4	1,42
Königsbergi töredék és szalagjai	389	1	0,25
Ómagyar Mária-siralom	145	-	0
Gyulafehérvári sorok	51	1	1,96
Összesen	866	6	0,69

A 3. táblázatból leolvasható, hogy az *oʒ* (> *az*) determináns aránya a szövegelemekben vitathatatlanul alacsony. A 14. század végén keletkezett Jókai kódexben ez az arány már 2,52% (vö. 2. táblázat), ami már önmagában is arra engedhet következtetni, hogy az Árpád-kori morféma még nem lehetnek határozott névelők. A rendkívül alacsony tokenszám azonban különleges óvatosságra int, mielőtt messzemenő következtetéseket vonnánk le pusztán gyakorisági alapon. Ehelyett az alábbi, hármas megközelítést javaslom, amely egyrészt módszertanilag megalapozott, másrészt meglátásom szerint a lehető legközelebb vihet a kívánt eredményhez:

I. Megvizsgálandó, hogy a *n é v e l ő h i á n y a* mutat-e olyan szisztematikuságot, mint ahogy az a kései ómagyar kor első felének szinkrón rendszerében kimutatható (ez a kérdés a 4.2. rész témája lesz).

II. Kísérletet kell tenni a szövegelemekben megjelenő determinánsok használatának értelmezése. A korábbi nyelvtörténeti szakirodalom természetesen már számos javaslattal állt elő erre vonatkozólag (a részleteket l. a 4.3. részben). Fontos továbbá azt is megállapítani, melyek azok a szövegekörnyezetek, ame-

lyekben a determináns azonosítása nem lehetséges (névelő, ill. névmási módosító), mert ezekben az esetekben a kérdést szükségszerűen nyitva kell hagyni.

III. Amennyiben a névelő használatát erre a korszakra elvetnénk, szükségessé válik annak az nyelvtani eszköznek (vagy eszközöknek) az azonosítása, amely a pragmatikai határozottságot valamilyen módon kódolja a korai ómagyarban. Ilyen eszközök lehetnek például a referenciális tulajdonságokkal összefüggő szörendi variációk, az aspektus jelölésének összefüggései, vagy az uráli nyelvekre jellemző, birtokos suffixummal való determináció (l. 4.4. rész).

4.2. Szabályos névelőnélküliség

Elsőként tehát érdemes megvizsgálni, hogy a névelő hiánya szisztematikus-e az érintett szövegmélekekben, vagyis a határozott főnévi kifejezések névelőnélkülisége megfelel-e a 3.2.1. részben bemutatott szabályoknak.

Amennyire megállapítható, a névelőnélküliség szabályos. A vizsgálatot csupán azok a tényezők korlátozzák, amelyekről fentebb szót ejtettünk a források bemutatása kapcsán. Kézenfekvő tehát, hogy a kutatási célokra legalkalmasabb szöveg, a Halotti beszéd és könyörgés főnévi kifejezéseit elemezzük ki a leg részletesebben, így mutatva be, hogy a kései ómagyar kor első felére megállapított nyelvtani rendszernek nem mond ellent a szövegmélek determinánshasználata.

A Halotti beszéd és könyörgés összesen 86 főnévi kifejezéséből értelemszerűen névelő nélkül állnak a nem-referáló / predikatív kifejezések (pl. *pur ef chomuv uogmuc*), továbbá a vocativusi szerepűek – ez utóbbiak rendszerint névmási birtokossal egészülnek ki, amint az a mai magyarban is megfigyelhető stratégia. Jelen szempontrendszer szerint sokkal fontosabb rámutatni, hogy szabályosan névelőtlenek az inherensen egyedi nevek (pl. *paradifumut, urdung, iften*), a birtokos kifejezések alaptagjai (pl. *mív ifemucut, w bunet, iften kegilmet*), az eleve határozott, mutató névmási és kvantor determinánsok bővítményei (pl. *ež vermut, ež lelic ert, mend angelcut*). Négyyszer jelenik meg a szövegben az *ož* determináns, amely akár névelőnek is értelmezhető (pl. *ož gimilf twl*), ezeket az eseteket a következő, 4.3. rész tárgyalja. A Halotti beszéd és könyörgés határozott főnévi kifejezései közül azonban egyik sem fordul elő asszociatív-anaforikus környezetben, amely a 2. részben ismertetett modell szerint a grammatikalizálódott névelő egyértelmű tesztkörnyezetét nyújthatná.

Ahogy fentebb említettük, a Gyulafehérvári sorokban valójában főnévi kifejezések követik egymást, ráadásul ezek a kifejezések szinte egytől egyig birtokos szerkezetek, melyeknek alaptagja szabályosan névelőtlen. A birtokosokat végigtekintve pedig megállapítható, hogy azok vagy generikus főnévi kifejezések, in-

herensen egyedi nevek (pl. *bbodug aƒcunnac, Iƒten*), vagy maguk is birtokoltak.⁶ A 125a lap negyedik sorának *oʒ* determinánsát a következő pontban tárgyaljuk. A Königsbergi Töredék kilenc sorában található szöveg határozott főnévi kifejezéseinek névelőnélkülisége is megfelelnek a fenti kritériumrendszernek, a Szalagok töredékessége azonban sajnos lehetetlenné teszi ugyanezt a fajta vizsgálatot. Az Ómagyar Mária siralom főnévi kifejezéseinek referenciális tulajdonsága nem minden esetben világosak a vers forma miatt. A birtokos szerkezetek és megszólítások mellett elmaradó névelő szabályosnak mondható, de mindenképpen feltűnő, hogy egyetlen *oʒ* determináns sem adatolható ebben a szövegemlékben. Kérdés marad persze, hogy ennek oka egyszerűen a megfelelő környezet hiányában keresendő, vagy egy archaikusabb (esetleg archaikusabbnak szánt) nyelvváltozat mutatkozik meg a szövegben.

4.3. Az egyes szöveghelyek vizsgálata

Az alábbiakban a 3. táblázatban feltüntetett, *oʒ* determinánsokat tartalmazó konkrét esetek, szöveghelyek vizsgálata következik.

Gyulafehérvári sorok (125a lap, 4. sor)

(14) *oʒ kereszt fan figeu kepeben* (125a lap, 4. sor)

A Gyulafehérvári sorokban előforduló determinánst a vonatkozó irodalom többsége (RÉGER 1905: 17, SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 318, IMRE 1953: 350, D. MÁTAI 2003: 420) névelőnek tekinti, míg I. GALLASY (1991: 466) az általa javasolt névelő-előzmény kategória egyik lehetséges példányaként azonosítja, bár névelő voltát is elég valószínűnek tartja. Néhányan pedig (BALÁZS 1955: 211, KUBÍNYI 1957: 473) a mutató névmás mellett érvelnek.

Az idézett példa jól illusztrálja, hogy egy izolált (azaz mondatba nem foglalt) frázis referenciális tulajdonágainak meghatározása milyen komoly nehézségekbe ütközik. A melléknévi igeneves módosító előtt álló determinánsnak, és ennek megfelelően a főnévi kifejezés egészének ugyanis logikailag legalább három jelentése lehet: „a keresztfán függő képében”, „azon a keresztfán függő képében”, „abban a keresztfán függő képében”. (Névelőként természetesen csak a birtokos kifejezéshez, vagyis a *keresztfához* tartozó névelő jöhet szóba, mivel a birtokos szerkezet alaptagja a korai ómagyarban nem kíván névelőt).

A kijelölés vagy rámutatás első pillantásra nem tűnik indokoltnak, de könnyen elképzelhető olyan értelmezés is, ahol teológiai értelemben „kiemelték” Krisztust több, lehetséges megjelenési formája közül (vö. BENKŐ 1980: 260). A névelő használata ellen szól az is, hogy a birtokos kifejezés kontextuálisan egyedi referenciája nem teszi azt szükségessé. Másrésről a szöveghely előtti

⁶ A 154a lap első sora (*nemzetui nepnech vadulatia*) értelmezése problémás, így ezt sem kivételként, sem megerősítésként nem kezelhetem.

sorban, az oltár említése megteremti az asszociatív-anafora használatának környezetét, amely felülírhatja az egyediség pusztán szemantikai alapú kódolását, és engedélyezheti a névelő kitételét.⁷ Mindezeket a megfontolásokat egybevetve, a szöveggörnyezet pontosabb ismerete hiányában nem lehet eldönteni, hogy az *oʒ* determináns névelő avagy névmási módosító szerepét tölti be a Gyulafehérvári sorokban.

Königsbergi töredék

(15) *de qui legen neky atia oʒut nem tud,,^{hot}iuc Ez oʒ yʃten mynt,,^{evt}
eʃmeriuc; quit ʃceplev nem illethet.*

A Königsbergi Töredék *oʒ* determinánsának természetét illetően markánsabb vélemény-különbség figyelhető meg a korábbi szakirodalomban. Legalább annyian érvelnek a névelő (SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 318, B. LŐRINCZY 1953: 159, illetve névelő-előzmény I. GALLASY 1991: 464) mellett, mint a mutató névmási mellett (BALÁZS 1955: 212, KUBÍNYI 1957: 473, BENKŐ 1980: 259, kevésbé határozottan IMRE 1953: 350).

A szöveggörnyezet alapján a determináns funkciója egyértelműen kataforikus, amely meglehetősen tipikus környezet a mutató névmási módosító számára. Emellett az „isten” szó inherensen egyedi referenciával rendelkezik, és a korai kódexekben is következetesen névelőtlen (ahogy erre BENKŐ (1980: 259) is rámutat). A Königsbergi Töredék szöveghelyének értelmezéskor tehát lényegében a második táborhoz csatlakozom, hozzátéve, hogy a mutató névmási módosító funkciója itt Isten egy aspektusának kiemelése, kijelölése lehetett.

Halotti beszéd

(16) *yʃa kí nopun emdul oʒ gimilʃ twl*

(17) *eʃ evec oʒ tiluvt gimilʃtwl. eʃ oʒ gimilʃben halalut evec*

(18) *Eʃ oʒ gimilʃnec wl keʃeruv uola viʒe*

A Halotti beszéd *oʒ* determinánsait korábban tárgyaló kutatók többsége mind a négy idézett előfordulást mutató névmásként azonosítja (SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 317, IMRE 1953: 349–350,⁸ BALÁZS 1955: 210,⁹ KUBÍNYI

⁷ E két sor összefüggése kapcsán hasonló következtetésre jut BALÁZS (1955) is, de ő ezt az érvet éppen a determináns névmásként való azonosítására alkalmazza, amivel a fentebb bemutatott általánosítások értelmében nem tudok egyetérteni.

⁸ IMRE SAMU valójában úgy vélekedik, hogy a névelőkérdés nem dönthető el a Halotti beszéd alapján, de elveti a névelő lehetőségét annak ritkásága miatt, illetve a szövegemlékek relatív kronológiájával érvelve. Mint láttuk, ezek az érvek sem tekinthetők igazán meghatározónak. Az a tény, hogy a HBK biztosan korábbra keltezhető a többi szövegemléknél, csak akkor volna releváns szempont, ha a másik három szövegemlék névelőhasználat, avagy bennük a névelő teljes hiánya egyértelműen bizonyítható lenne.

1957: 473, BENKŐ 1980: 259). I. GALLASY (1991: 463–464) az előbbiekhöz hasonlóan névmás-névelőként kezeli a determinánst, de ő egyértelmű különbséget tesz az első előfordulás és a rákövetkező három között: úgy érvel, hogy az *o3* determináns első előfordulásakor a rámutatás, a kijelölés erős, míg a többi esetben már névelő-előzménnyel van dolgunk, amely „az előbb említettel azonosít”, vagy a „téma változatlanóságát” jelzi. Ezzel a különbségtétellel teljes mértékben egyet kell értenem, ahogy RÉGER BÉLA több mint száz évvel ezelőtt született tanulmányával is, amely csak az első előfordulást tekinti névmásinak, a következő három szerinte már valószínűleg névelő, mivel a mutató névmási módosító használata ezekben a környezetekben felesleges (RÉGER 1905: 17). BENKŐ (1980: 259) ezt az érvet nem tekinti „komolyabban számításba veendőnek”, és BALÁZS (1955) példagyűjteményére utal, amely „tömegével mutatja ki az efféle, sokszorosan ismétlődő, anaphorikus mutató névmási használatot” a Jókai-kódexben. Ismételten rá kell azonban mutatnom, hogy az anaforikus használat önmagában nem zárja ki a névelő használatát, tehát BENKŐ érvelése sem támaszt megfelelően megalapozott kritériumokat.

A kérdéses szöveghelyek előzménye világosan érthető: Isten csak egyetlen fa gyümölcsétől tiltotta el Ádámot. A gyümölcs kifejezés egy birtokos szerkezetbe ágyazva jelenik meg első alkalommal, így természetesen nem előzi meg determináns. A gyümölcs második említése (16) direkt anafóra, ami a mutató névmási módosító és a névelő előfordulását is megengedi. A következő három előfordulás szintén anaforikus, ami ugyan nem zárja ki a mutató névmási módosító használatát, de ezekben a környezetekben a rámutatás redundáns. Ezeknek a determinánsoknak egyszerű azonosítás a szerepük, azt jelzik hogy a referens jelen van a diskurzusban, azonosítható.

DIESSEL (1999: 96-98) és HIMMELMANN (1997: 229) számos nyelv vizsgálata során meggyőzően kimutatta, hogy a mutató névmás (és a névmási módosító) anaforikus használata sokszor arra szolgál, hogy olyan diskurzusszereplőkre utaljon vissza, amelyek (új) felbukkanása váratlan, vagy valamilyen módon kontrasztív. Tehát a névmási elem tipikusan nem aktív topik szerepű összetevőket helyettesít, vagy determinál, hanem topikváltásra utal. Megfigyelték továbbá, hogy egy új referens bevezetése után, annak első említését jellegzetesen mutató névmási módosító kíséri, mivel a lehetséges topikok közül ezzel az eszközzel jelölhető ki a kívánt referenst. Ezt követően ugyanazon referens következő említéseit már tipikusan harmadik személyű névmás jelöli, vagy határozott névelő determinálja, illetve – az adott nyelv eszköztárától függően – determináns nélkül

⁹ BALÁZS JÁNOS szerint a közvetlen anafóra szerepből következik a mutató névmási besorolás, holott a határozott névelő egyik alapvető funkciója is a közvetlen anaforák ködolása.

áll a topik szerepű, határozott főnévi kifejezés. Mindezt az alábbi, 4. táblázat foglalja össze:

4. táblázat: Diskurzusszereplők grammatikai jelölése

ELSŐ EMLÍTÉS	MÁSODIK EMLÍTÉS	RÁKÖVETKEZŐ EMLÍTÉSEK
új referens	Topik megjelölése	Topik folytatása/követése
határozatlan főnévi kifejezés	mutató névmás / névmási módosító	3. sz. névmás / határozott névelő / \emptyset

Fenti általánosítások alátámasztják RÉGER (1905) és I. GALLASY (1991) intuícióját, hogy a Halotti beszéd négy *o3* determinánsának használati környezete nem egyenértékű. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy amennyiben az *o3* névmás egyik funkciójában még nem grammatikalizálódott volna névelővé, egymást követő, pusztán főnévi kifejezések is elegendőek lettek volna az aktív diskurzustopik jelölésére.

4.4. A referenciális azonosítás (határozottság) alternatív jelölései

Végezetül érdemes megvizsgálni a határozott névelő jelenlétének kérdését egy olyan szempontból is, hogy milyen más esetleges módja mutatható ki a referenciális azonosításnak az ómagyar korai korszakában. A világ számos nyelvében ugyanis nincsen határozott névelő, a diskurzusreferensek azonosítására azonban más eszközök is rendelkezésre állnak. Ilyen eszközök lehetnek az esetjelölés (pl. finn, török), az aspektusjelölés (pl. orosz), a szórend (pl. kínai), vagy akár ezek kombinációja (VAN GELDEREN 2011: 146). Mindenekelőtt mégis a birtokos szuffixum ún. kiterjesztett használatának lehetőségét érdemes itt megvizsgálni, amely eszközt számos uráli nyelvben kimutatták a referencialitás szisztematikus jelölésére.

Az uráli nyelvek többségében nincs határozott névelő (ez alól a magyar nyelv mellett még kivételt képez a mordvin, amelyben határozott névszóragozás alakult ki, vö. ZAICZ 1998: 191–193; illetve a finn beszélt nyelvi változatában is egy határozott névelő van kialakulóban, vö. LAURY 1997), számos nyelvben azonban kimutatták a birtokos szuffixum (Px) nem-birtokosi használatát egyfajta determináló funkcióval (inter alia COLLINDER 1960: 203–204, KÜNNAP 2004). Ezekben az esetekben egy birtokos szuffixum jelenik meg a főnéven, holott a szöveggörnyezet alapján nincs jelen valódi birtokos. Az E/3, illetve egyes nyelvekben az E/1 és E/2 szuffixumok a főnévi kifejezés anaforikus használatát, vagy a közvetlen illetve tágabb szituációhoz köthető egyedi referenciáját jelölik. (A Px-determináció működésére az elmúlt két évtizedben számos átfogó magyarázat született, pl. FRAURUD 2001, NIKOLAEVA 2003, SCHROEDER 2006, GARLAND 2014, JANDA 2015, bár az egyes nyelvek közötti eltérések teljes feldolgozása és kiértékelése még nem történt meg.) Amennyiben helyes a rekonstrukció,

hogy a Px-determináció alapnyelvi tulajdonság (JANHUNEN 1981: 32, DÉCSY 1990: 81), illetőleg a rokon nyelvek tanúsága szerint legalábbis az ugor alapnyelvre elfogadjuk ezt a lehetőséget, arra a következtetésre juthatunk, hogy a névelőt nem használó ősmagyar korszakban a birtokos szuffixumok ilyenforma alkalmazása általános lehetett, és ennek nyomai akár az ómagyar szerkezetekben is megőrződhetnek (egy hasonló javaslatért, l. MIKOLA 1966: 450–451).

A Px-determináció nyomai valóban (a mai napig) kimutathatók például az *engem, téged*, ill. *minket, titeket* névmások morfológiai felépítésében, továbbá az *egyik, mindenik* típusú, *-ik* végződésű, kijelölő jelzők lexikalizálódott használatában is. Ez utóbbi csoport kialakulásában döntő szerepet játszhatott a harmadik személyű birtokos szuffixumok partitív-asszociatív használata, amely a rokon nyelvekben is kimutatható. Megjegyzendő, hogy e formációk korai (kizárólag névmási) előfordulásai mellett nem is adhatunk még határozott névelőt, vagyis a Px-ből levezethető *-ik* képző eleve határozott olvasatú főnévi kifejezéseket eredményezett.¹⁰ E jól lehatárolható „maradványokon” túl azonban a birtokos szuffixum szisztematikus, azaz szabályszerűen leírható, nem-birtokosi használata az Árpád-kori kis szövegemlékekben nem mutatható ki.

Az obi-ugor nyelvekben, a fent bemutatott Px-determináció mellett szórendi változatok és a ragozás tárgyas egyeztetése is kódolja a tárgyi szerepű összetevők információs szerkezeti státuszát. Az adott és új információ megkülönböztetése pedig szoros összefüggésben áll a szóban forgó főnévi kifejezések referenciális tulajdonságaival. Az ómagyar mondat szerkezet átfogó vizsgálata (É. KISS 2013 és 2014b) azonban kimutatta, hogy az alapnyelvi SOV szórend helyét erre a korszakra már a maihoz hasonló, dedikált funkcionális pozíciókkal rendelkező Topik–Fókusz–Ige–X szórend vette át, így az obi-ugor nyelvekben megfigyelhető összefüggések a magyar nyelv írott korszakában (már) nem mutathatók ki.

¹⁰ Egyik lektorom bírálatában megjegyezte, hogy az *-ik* képző (kiemelő jel) nem vezethető le a birtokos szuffixumból alapvető kronológiai összeférhetetlenség miatt. Az általa idézett szakirodalom (BENKŐ 1980: 196–202 és HEGEDŰS 2014: 196–198) áttanulmányozása azonban nem győzött meg ebben a kérdésben, tekintve, hogy legkorábbi adatunk (HBK *cuzicun*) jól alátámasztja a morféma korai meglétét. Mivel a Px specializált használati köre a jelek szerint már az ősmagyar korban kialakult, és az akkori nyelvjárási változatokról még annyi ismerettel sem rendelkezünk, mint az ómagyar koriakról, könnyen lehet, hogy az egyik nyelvváltozatban rögzült képző változatlan formában terjedt el a többi nyelvváltozatban is. A T/3 személyű birtokos szuffixum mindenestre az egész beszélőközösség számára sokáig transzparens maradt, hiszen a birtokos szerkezet alaptagjaként szereplő *-ik* végződésű főnévi kifejezések sokáig nem kapnak birtokolságjelet (vagyis a korai kódexekben rendszerint *frátereknek egyik* típusú szerkezet található *frátereknek egyike* helyett). Az *-ik* szuffixum eredetében tehát SIMONYI ZSIGMOND álláspontját követem (SIMONYI 1911: 344–345, 1914: 8, 148–149).

5. Összegzés

Összefoglalva a tanulmány eredményeit megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kor adatai nem mondanak ellent a kései ómagyar kor első felére felállított modellnek. A Halotti beszéd négy *oz* előfordulásából háromról valószínűsíthető, hogy névelő, míg a névelő nélküli, határozott főnévi kifejezések előfordulásai szabályosan illeszkednek abba a rendszerbe, amelyet az első kódexek hosszabb, és ezért mondattani szempontból alaposabban vizsgálható szöveganyagában kimutattunk. A névelő „ritkasága” az Árpád-kori kis szövegemlékekben önmagában nem érv, mivel valószínűleg a lehetséges kontextusból van kevés, továbbá a kutatás szempontjából kulcsfontosságú asszociatív-anaforikus környezet sajnos egyáltalán nem adatolható az összefüggőbb szövegegységekben. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy a korai ómagyar kor névelőhasználata eltért volna a kései ómagyar kor első felének nyelvtanától, mivel nemhogy annak ellentmondó példát nem találtunk, de nem tudtunk kimutatni más determinálásra való eszközt sem, amely a névelő helyett szisztematikusan kódozna a pragmatikai határozottságot. RÉGER (1905: 28) javaslata szerint a névmutató (ti. névelő) megjelenése valószínűleg nem sokkal a Halotti beszéd és könyörgés kora előttre tehető, ami egybevág az itt felsorakoztatott érvekkel. A folyamat kiindulópontja azonban, vagyis hogy mennyivel a Halotti beszéd előtt történhetett mindez, források hiányában jelenleg kideríthetetlen.

Irodalom

- ABBOTT, BARBARA (2004), Definiteness and Indefiniteness. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY (eds), *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, Oxford. 122–149.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1953), *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1957), A magyar határozott névelő kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 56: 204–225.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- DÉCSY, GYULA (1990), *The Uralic protolanguage: a comprehensive reconstruction*. Eurolingua, Bloomington, Indiana.
- DIESSEL, HOLGER (1999), Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization. *Typological Studies in Language* 42. John Benjamins, Amsterdam.
- EGEDI, BARBARA (2013), Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: RAMAT, A. G. – MAURI, C – MOLINELLI, P. (eds), *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. John Benjamins, Amsterdam. 367–390.

- EGEDI BARBARA (2014), Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: *É.* 2014a: 96–127.
- EGEDI, BARBARA (2015), The Hungarian definite article across time: an account of its spreading. Előadás kézírata. 12th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH12). Leiden University Centre for Linguistics, 2015. május 22–23.
- EGEDI, BARBARA – ESZTER, SIMON (2012), Gradual expansion in the use of the definite article. Checking a theory against the Old Hungarian Corpus. Előadás kézírata. Exploring Ancient Languages through Corpora. University of Oslo, 2012. június 14–17.
- FRAURUD, KARI (2001), Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: BARON, IRÈNE – MICHAEL HERSLUND – FINN SØRENSEN (eds), *Dimensions of Possession*. John Benjamins, Amsterdam. 243–267.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1991), A névelő és névelő-előzmény. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–770.
- VAN GELDEREN, ELLY (2011), *Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford University Press, Oxford.
- GERLAND, DORIS (2014), Definitely not possessed? Possessive suffixes with definiteness marking function. In: GAMERSCHLAG, THOMAS – GERLAND, DORIS – OSSWALD, RAINER – PETERSEN, WIEBKE (eds), *Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy*. Springer, Dordrecht. 269–292.
- GIVÓN, TALMY (2001), *Syntax: An Introduction*. John Benjamins, Amsterdam.
- HAWKINS, JOHN (1978), *Definiteness and indefiniteness*. Croom Helm, London.
- HEGEDŰS ATTILA (2014), Alaktani problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (1997), Deiktion, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur. *Linguistische Arbeiten* 362. Niemayer, Tübingen.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (2001), Articles. In: HASPELMATH, MARTIN – KÖNIG, EKKEHARD – OESTERREICHER, WULF – RAIBLE, WOLFGANG (eds): *Language Typology and Language Universals. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft*. Volume 20.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 831–841.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (1998), Regularity in irregularity: Article use in adpositional phrases. *Linguistic Typology* 2: 315–353.
- HOLLER LÁSZLÓ (2013), „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólnak?” Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 267–336.
- IMRE SAMU (1953), A határozott névelő használata a Bécsi kódexben. *Magyar Nyelv* 49: 348–359.
- JANDA, GWEN EVA (2015), Northern Mansi possessive suffixes in non-possessive functions. *ESUKA – JEFUL* 6/2: 243–258.

- JANHUNEN, JUHA (1981), On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- É. KISS, KATALIN (2013), From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. *Diachronica* 30: 202–231.
- É. KISS KATALIN (szerk.) (2014a), *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN (2014b), Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'Topik–Fókusz–V–X*' szórendig. In: É. KISS 2014a: 14–33.
- KLEMM ANTAL (1928–1940), *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ (1957), Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. *Magyar Nyelvőr* 81: 473–479.
- KÜNNAP, AGO (2004), About the non-personal definite function of the Uralic 3rd person possessive suffix. *Linguistica Uralica* 40: 1–4.
- LAURY, RITVA (1997), *Demonstratives in Interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. *Studies in Discourse and Grammar* 7. John Benjamins, Amsterdam.
- LYONS, CHRISTOPHER (1999), *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LÖBNER, SEBASTIAN (2011), Concept types and determination. *Journal of Semantics* 28: 279–333.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003), Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 204–233, 393–429.
- MIKOLA TIBOR (1966), A tárgyrag és a tárgyaz ragozás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 62: 441–461.
- NIKOLAEVA, IRINA (2003), Possessive affixes as markers of information structuring: Evidence from Uralic. In: SUIHKONEN, PIRKKO – COMRIE, BERNARD (eds), *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Izhevsk: Udmurt State University. Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, Leipzig. 130–145.
- RÉGER BÉLA (1905), A határozott névmutató. *Nyelvészeti Füzetek* 24. Athenaeum, Budapest.
- SCHROEDER, CHRISTOPH (2006), Articles and article systems in some areas of Europe. In: BERNINI, G. – SCHWARTZ, M. L. (eds), *Pragmatic Organization of Discourse in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 545–611.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911), A birtokos szerkezetek. *Magyar Nyelvőr* 40: 337–347.
- SIMONYI ZSIGMOND (1914), A jelzők mondattana. *Nyelvtörténeti tanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZAICZ, GÁBOR (1998), Mordva. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 184–218.